

BAŞVEKİL RAUF ORBAY

Süleyman Ataseven

Mecliste İkinci Grup olarak bilinen muhalif üyelerin oylarıyla 8 Temmuz 1922 günü çıkarılan yasayla, Bakanlar Kurulu üyelerinin nasıl seçileceğini yeniden belirliyordu. Bu yasaya göre, bundan böyle Bakanlar Kurulu ile Bakanlar Kurulu Başkanı, Büyük Millet Meclisi tarafından gizli oy ve mutlak çoğunlukla, meclis üyeleri arasından ayrı ayrı seçilecektir¹.

Bu kanunun kabul edilmesiyle birlikte işbaşındaki Vekiller Heyeti Başkanı Fevzi Paşa ve Vekiller yerlerini yeni kanunla seçilecek arkadaşlarına bırakmak üzere istifa ettiler².

Bayındırlık (Nafia) Vekaleti'nden istifa ettikten sonra, Meclis İkinci Reislğine seçilen Rauf Bey'in, Vekiller Heyeti'nin istifası üzerine Meclis Reis Vekili sıfatıyla Meclise başkanlık ettiğinden"son kabul edilen kanun üzerine vekiller Heyeti istifa etmiştir. Yenileri seçilene kadar memleketin hükümsüz kalması muvafık olmayacağından vekillerin vazifelerine devam etmeleri münasip olur" teklifi kabul edilerek yeni Vekiller Heyeti'nin seçilmesi de üç gün sonraya bırakılmıştır³.

Meclisin çoğunluğunu teşkil eden İkinci Grup üyeleri Rauf Bey'in hükümeti kurmasını ısrarla istemekteydiler. Rauf Bey ise bu görevi kabul etmek niyetinde değildi. Kendisine göre bazı çekinceleri vardı. Eğer Vekiller Heyeti Başkanı olursa tek başına hareket edemeyecektir. Çünkü Büyük Millet Meclisi Başkanı doğal olarak Vekiller Heyeti'nin de başkanıdır. İkinci Grup'un bu aşırı istekleri karşısında Mustafa Kemal, Rauf Bey'i meclisteki makamına çağırmıştır. Mustafa Kemal burada Rauf Bey'e " Meclis çoğunluğunun kendisini Bakanlar Kurulu Başkanlığı'na seçmeye eğilimli olduğunu, bunu kendisinin de uygun gördüğünü" söyleyince Rauf Bey duraksar bir tavır takınarak, " Bakanlar Kurulu Başkanlığı'nın bir görevi yoktur." demiştir⁴. Devam eden konuşmaların ardından Rauf Bey, Mustafa Kemal'in de kendisini Bakanlar Kurulu Başkanlığına uygun gördüğünü anlayıp, bu görevi kabul etmiştir. 12 Temmuz 1922 günü yapılan oylamada kullanılan 204 oyun 197'sini alarak Rauf Bey yeni

Bakanlar Kurulu başkanı (Başvekil) seçilmiştir⁵.

Rauf Bey, bu yeni görevinde sempati duyduğu İkinci Grup üyeleriyle, içinde bulunduğu Birinci Grup üyeleri arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapıp bu anlaşmazlıkları gidermeye çalışacak, iç ve dış durumun çok hassas olduğu bu dönemde, Meclisin eskisinden daha çok milli dava etrafında birleşmesini sağlayacaktır Mecliste İkinci Grup adını alan muhalif üyeler, adeta bir muhalefet cephesi kurmuşlardır. Hükümete gelen her teklife karşı çıkmaktadırlar. Kendilerince bu yolla Mustafa Kemal'in diktatörlük kurmasına mani olmaktadır. Başvekil Rauf Bey bu ikinci grup üyeleriyle iyi geçinmeye çalışıp yumuşak davranmaktadır. Ancak Rauf Bey'in bu iyi niyetine rağmen her teklifine karşı çıkıp zaman zaman meclis çoğunluğuna etki yapmaktadırlar⁶.

Meclisteki bu muhalefet Sakarya Savaşı'ndan sonra Büyük Taarruz'a hazırlanan ordunun hala niçin saldırıya geçmediğini sorarak "Ordumuzun atıl kalması doğru değildir. Sakarya Zaferi'nden sonra ordumuz hemen bir seneye yakın bulunduğu yerde mihlanıp kalmıştır. Kış geliyor, Yunanlılar ormanlık ve meskun bölgelerde bulduklarından kışa dayanabilirler. Bizim ise arkamız çırılçıplak ovadır, kış tahribat yapacaktır. Bu vaziyette bu kış perişan olabiliriz. Halbuki bugün karşılıklı kuvvetlere göre zaman, bir taarruz yapmamıza çok müsaittir. Durmayalım, karar verelim, vakit geçiyor" diye tazyikte bulunup Rauf Bey vasıtasıyla Mustafa Kemal'e saldırmaktadırlar. Muhalifler bundan başka süresi dolmak üzere olan Başkumandanlık Kanununu 20 Temmuz'da yapılacak oylamada uzatmak istememekle "Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reisi ve dolayısıyla Devlet Reisi durumunda bulunurken bir de Başkumandanlık yetkileriyle teçhiz edilirse, başımıza diktatör kesilecektir. Zaten işleri berbat eden etrafı da bunu istiyorlar. Ordunun kumandanları, Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi vardır. Mustafa Kemal de Devlet Reisi olarak bunların amiri sayılır. Artık bir de Başkumandanlık diye olağanüstü yetki ile kendini sorumsuz mutlak amir vaziyetine sokamayız" diyerek bu kanuna şiddetle karşı bulunuyorlardı. Rauf Bey ise bu muhalif gruba bir türlü söz dinletememektedir⁷.

Rauf Bey Başvekil olarak Meclis'teki bu muhalefeti önlemekte güçlük çekince, durumu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir. Rauf Bey, Mustafa Kemal'den oylama yapılmadan bir gün önce, bu duruma bir çözüm bulmak amacıyla Ali Fuat ve Refet Paşa'larda olduğu halde Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde başbaşa görüşmeyi teklif eder. Mustafa Kemal, Rauf Bey'in bu toplantı teklifini kabul edip, Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde 19 Temmuz gecesi toplanmışlardır⁸.

Refet Paşa'nın evinde yapılan bu toplantıda Rauf Bey, Mustafa Kemal'e; Meclis'teki durumu ve korkularını anlattıktan sonra "Yarınki Meclis'te çıkar da, durumu layikiyle izahla ilerisi için memleketin herhangi bir oldu bitti karşısında kalmayacağı ve böyle bir vaziyet ihdasını katiyyen düşünmediğinizi samimiyetle anlatırsanız eminim bütün Meclis'i etrafınızda toplanmış bulacaksınız"⁹ diyerek, belki kendi kafasında da mevcut olan aynı sorunun açıklığa kavuşturulmasını istemiştir.

Mustafa Kemal İkinci Grubun Hareketlerini tenkit ederek kendisine karşı cephe alınmasından duyduğu üzüntüden sözetmiş, diğerleri ise birkaç kişinin belki bazı tesirler altında şahsen düşmanlığı olabileceği fakat çoğunluğun büyük bir güven taşıdığını belirten ikna ve tesir edici sözler söylemişlerdir¹⁰.

Sabaha kadar süren bu toplantının ertesi, 20 Temmuz 1922 günü Müşir üniformasıyla kürsüye çıkan Mustafa Kemal yaptığı etkili ve duygulu konuşması sonrasında muhaliflerden bile büyük iltifat gördü. Üç ay uzatılması gereken Başkumandanlık kanunu süresiz olarak uzatıldı.

a) Büyük Zafer ve Rauf Bey

Mecliste Başkumandanlık Yasası'nın süresiz olarak uzatılmasından sonra ordu büyük bir hızla ve gizli olarak hazırlıklarını sürdürmektedir. Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Çakmak ile birlikte Mustafa Kemal Konya'ya gidip kumandanla temas ettikten sonra Ankara'ya dönmüşler ve Meclis'e gelerek Vekiller Heyeti toplantısına katılarak Kumandanlarla yaptıkları temaslar hakkında bilgi vermişlerdir. Bu görüşmeler sonunda Başkumandanlığın taarruz kararı hükümet tarafından kabul edilmiştir¹¹.

Bilindiği gibi 26 Ağustos'ta başlayan Büyük Taarruz 16 Eylül 1922'de Anadolu'nun esirler hariç baştan başa bir tek Yunan birliği kalmamak üzere düşmandan temizlenmesi ile sonuçlanmıştır.

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa 26 Ağustos 1922 günü muvaffakiyet müjdesini İcra Vekilleri Heyeti Reisi olarak Rauf Bey'e vermiş, Rauf Bey de aynı gün bu zafer müjdesini Türkiye Büyük Millet Meclisinde okuduktan sonra bir Beyanname hazırlayıp bütün yurda yayımlatmıştır¹².

Meclis, cephelerden gelen başarı haberleriyle sevinç içinde olup, Meclis'in önünde toplanan halk sevinç gösterileri yaparken muhalefet sesini yükseltmekten geri kalmadılar.

Mustafa Kemal Paşa, Başkumandan sıfatıyla 26 Ağustos 1922 ile 30 Ağustos 1922 arasında Dumlupınar ve Afyonkarahisar muharebelerinde olağanüstü hizmetleri görülen paşalar ile onbir kumandanın birer derece terfi ettirilmelerini teklif etmiş, hükümet de, bu terfileri usulüne uygun olarak yaptıktan sonra, takdirnamelerin verilmesi için de durumu Meclis'e arz etmiştir. Meclis'in durumdan haberdar olduğu gün Meclis'te "Terfileri bize sormadan nasıl yaparsınız?" diye kıyametler koparan İkinci Grup'un sözcüsü durumundaki Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey:

"Ordunun büyük muvaffakiyetini ne suretle tebci edeceğimizi bilemiyoruz. Bize bu büyük zaferi temin için çalışanların her halde maddi ve manevi mükafatların en büyüğünü hak ettikleri şüphesizdir" diye Rauf Bey'e hitapla sesini yükselterek;

"Fakat bu zaferi sağlayan kumandanları, Meclis'in kararı alınmadan terfi ettirmeye hakkınız yoktur. Bu hak Meclisindir. Çünkü Milli irade, Millet'in temsil hakkını üzerine almış ve bu hakkı manevi şahsında tecelli ettirerek hiç bir surette hiç kimse tarafından kullanılmasına müsaade etmemiş olan Meclisindir. Halbuki terfiler Meclis'in iradesi alınmadan yapılmıştır" diye bağırmıştır¹³.

Rauf Bey verdiği karşılıkta;

"Milli Meclisin suistimal edildiğine ben kani değilim. Vekiller Heyeti, ancak Yüksek Meclisinizin kendine vermiş olduğu yetkiyi kullanmıştır. Ve bu yetkinin zerresini tecavüz etmiş değildir." dedikten ve tüm izahat ve açıklamalardan sonra dahi muhalefet bitmemiş ve Hüseyin Avni Bey'in;

"Meclis iradesini kaale almayanları, Yunan kadar memlekete zararlı sayıyoruz" diye bağırıldığı duyulmuştur. Bunun üzerine Rauf Bey;

"Hüseyin Avni Bey bu sözü söylemiş olmaktan nedamet duymalıdır. Bu, herhalde bir sürçilisan eseridir. Yoksa böyle bir şeyi ifade etmek isteyeceklerini ve behemehal bunu düzeltmelerini ümit ederim" demiştir¹⁴. Rauf Bey uzun süren tartışmalardan sonra yaptıkları işin yasalara uygunluğunu kabul ettirmiş ve Meclisteki bu muhalefeti kısa bir süre de olsa durdurmuştur.

Meclisteki bütçe görüşmelerinin yapıp tartışmaların bütün şiddetiyle sürdüğü sıralarda Türk Ordusu da olanca hızıyla ilerlemektedir. Nihayet 9 Eylül 1922'de Türk Ordusunun 10 Eylül 1922'de de Mustafa Kemal'in İzmir'e gelmesiyle Milli Mücadele'nin önemli bir safhası da tamamlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, zaferin kazanılmasından sonra Hükümet Erkanı ve Müdafaa-i Hukuk Grubu Reisi sıfatıyla kendisi ile yeni şartlar altında genel durumu gözden geçirmek ve fikir alışverişinde bulunmak üzere Rauf Bey, Yusuf Kemal Bey ve Ali Fuat Cebesoy'u İzmir'e çağırmıştır¹⁵. Rauf Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde verdiği izahatta İzmir seyahatından "Başkumandanlıkla bazı işleri halletmek üzere" İzmir'e gideceklerini¹⁶, Hatıralarında ise, verilen takrir üzerine Meclis'in kararıyla gittiklerini belirtmektedir¹⁷. 19 Eylül günü bir otomobil ile yola çıkan heyet 21 Eylül günü İzmir'e ulaşmıştır. İzmir'de Mustafa Kemal Paşa ile görüşen heyet üyelerinden herbiri ayrı ayrı vazife ve işleri hakkında bilgiler vermiş, Başkumandan Mustafa Kemal Paşa da İzmir'in kurtuluşundan sonra geçen olayları anlatmıştır.

Mustafa Kemal Paşa ise Rauf Bey, Yusuf Kemal Bey ve Ali Fuat Paşa'nın İzmir'e gelişini daha değişik biçimde anlatmaktadır. Rauf Bey'in Ali Fuat ve Refet Paşa'ların zafer münasebetiyle terfi ettirilmelerini ve kendilerine uygun birer vazife verilerek hoşnut edilmelerini rica ettiğini belirtmektedir. Kendisinin savaştan önce Ali Fuat ve Refet Paşa'ları taarruza iştirak ettirmek için teşebbüste bulunduğunu ve bunda başarılı olamadığını, askeri harekate katılmaktan kaçınan kimselerin bizzat harekatta bulunanlarla birlikte mükafatlandırılmalarının kötü etki uyandıracığını kısaca Rauf Bey'in dileklerini yerine getiremediğini söylemiştir.¹⁸

Rauf Bey İzmir'e gelerek gerekli fikir ve görüş alışverişinde bulunduktan sonra 29-30 Eylül gecesi Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Ankara'ya trenle dönmüşlerdir.

b) Saltanatın Kaldırılması ve Rauf Bey;

Büyük zaferin kazanılmasından sonra 28 Ekim'de İtilaf Devletleri tarafından 13 Kasım 1922'de Lozan'da barış görüşmelerinde bulunmak üzere, hem İstanbul hem de Ankara Hükümeti temsilcileri ayrı ayrı davet edilmiştir. Bunun üzerine İstanbul Hükümeti Başbakanı Tevfik Paşa Ankara'ya Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf çekerek, Lozan'da toplanacak bu Konferans'a birlikte gitmeyi önermiştir¹⁹. İstanbul Hükümeti başlangıçta Milli Mücadeleyi desteklemek şöyle dursun, cephe alıp engellemek için ellerinden geleni yapmışlardı. Şimdi Milli Mücadele başarıya ulaştınca imzalanacak barışta söz sahibi olmak istemeleri Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir öfke yarattı. Milletvekilleri öfkeli ve ateşli konuşmalar yapmışlardır. Mustafa Kemal Paşa da bu havadan faydalanarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubunu toplantıya çağırarak konu burada görüşülmüştür²⁰.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubundaki bu toplantıdan sonra padişahlığın kaldırılması konusu gündeme gelmiş ve konu Meclis'te duyulunca da Ankara'da ve Meclis içindeki muhalefet harekete geçerek karşıt çalışmalara başlamışlardır. Mustafa Kemal'in Saltanat'ı kaldırma düşüncesine karşı çıkan sadece İkinci Gruba mensub milletvekilleri değildir. Ortaya çıkan bu düşünce Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşlarını da endişelendirmiştir. Bunların arasında Başvekil Rauf Bey'de vardır ²¹.

Rauf Bey, kendisiyle birlikte arkadaşlarının da kuşkusunu gidermek ve saltanatın kaldırılması konusunu açıklığa kavuşturmak için bir gün Mustafa Kemal'in Meclis'teki odasına gelerek önemli bir konuyu görüşmek istediklerini söylemiştir. "Hay hay Rauf'cuğum" diyen Mustafa Kemal'e Rauf Bey, akşam Refet Bey'in Keçiören'deki evinde toplanırlarsa daha iyi konuşabileceklerini, ayrıca toplantıya Fuat Paşa'nın da katılmasını istediğini söylemiş, Mustafa Kemal de bu teklifi kabul etmiştir.

Aynı günün gecesi Refet Bey'in evinde dört arkadaş toplanmışlar ve Rauf Bey hemen konuya girerek saltanat ve halifelik hakkındaki endişelerini belirterek özetle şunları söylemiştir;

"Meclis, padişahlığın belki de Halifeliğin ortadan kaldırılması düşüncesinde bulunulduğu kaygısıyla üzgündür. Sizden ve sizin gelecekte alacağınız durumdan kuşkuludur. Bunun için Meclis'e ve dolayısıyla ulus kamuoyuna güvence vermeniz gerektiğine inanıyorum"²² diyerek Mustafa Kemal'in ileride diktatör olacağından kuşkulandıklarını ve durumun böyle olmayacağı konusunda kamuoyuna güvence vermesini istemektedir ²³.

Rauf Bey'in bu görüşleri üzerine Mustafa Kemal, Rauf Bey'den padişahlık ve Halifelik konusundaki düşüncelerini sormuştur. Rauf Bey verdiği cevapta: "Ben Padişah ve Hilafet makamına vicdan ve duygu bağlarıyla bağlıyım. Çünkü benim babam padişahın ekmeğiyle yetişerek Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri arasına girmiştir. Benim de kanımda o ekmekten vardır. Ben iyilik bilmez değilim ve olamam. Padişaha bağlı kalmak borcumdur. Halifeliğe bağlılığım ise eğitimim gereğidir. Bizde efkar-ı umumiyenin birliğini korumak güçtür. Bunu ancak herkesin erişemeyeceği noktada büyük görülmeye alışılmış bir makam sağlayabilir. O da Padişahlık ve Halifeliktir. Bu makamı kaldırmak onun yerine bir başka makamı koymak çöküntüye yol açar ve büyük acılar doğurur. Bu uygun, hiç uygun bir iş olamaz " ²⁴ demiştir.

Bu konuşmalardan sonra Mustafa Kemal kendilerine şöyle demiştir; "Söz konusu ettiğimiz sorun, bu günün işi değildir. Meclis'te

kimilerinin korkup ivediliğe ve çöşkuya kapılmasına da yer yoktur" 25

Rauf Bey'in bu düşüncelerine karşın Mustafa Kemal, padişahlığı kaldıracağı günlerde Rauf Bey'i Meclis'teki odasına çağırarak "Halifeliği ve padişahlığı birbirinden ayırarak padişahlığı kaldıracağız. Bunun uygun olduğunu kürsüden söyleyeceksiniz"26 demiştir. Bu emrivaki karşısında Rauf Bey, saltanatın kaldırılacağı gün şu konuşmayı yapmıştır;

"Efendim,bu akşam Resalet penah Efendimizin veladetlerine tesadüf etmekle, Alem-i islam müşerrefdir. Aynı zamanda,hakikaten millete istinad eden yegane kuvvet olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ninde, bihakkın istiklalinin temin ve teyit edildiği gündür. Bu ikisi hürmetine ve mes'ut geceyi tesirden, bu gece ve yarının bayram kabul edilmesini teklif ederim" 27.

Neticede,Mustafa Kemal,Rauf Bey, Ali Fethi Bey, Adnan Bey, İbrahim Süreyya Bey, Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşalarda seksen kadar milletvekillinin imzasını taşıyan Rıza Nur Bey'in teklifi kabul edilerek 1 Kasım 1922 de saltanat kaldırılmıştır 28.

Saltanat'ın kaldırılışından on yedi gün sonra 17 Kasım 1922 günü Vahdettin'in İstanbul'dan bir İngiliz zırhlısıyla kaçtığını Başvekil Rauf Bey'e, Refet Paşa bildirmiştir. Rauf Bey de Vahdettin'in kaçtığını Başvekil olarak Meclis'e aşağıdaki beyanatta bildirmiştir.

"Efendim bugün akşam geç vakit Hilafet makamında bulunan Vahdettin Efendi'nin kaçtığına dair bir haber aldık. Yeni bir durum meydana gelmiştir. Bu durumun sonuca bağlanması tabii yüksek heyetimizce bir müzakere cereyanı suretiyle olacaktır. Ancak bu durumda haberleşmelerin gizli olması dolayısıyla biz açılmakta okumakla mahruz gördük"dedikten sonra gizli oturum yapılmasını teklif etmiştir 29.

Rauf Bey,Vahdettin'in yurttan kaçtığı günün gecesi Ali Fuat Paşa ve Meclis ikinci Başkanı Dr. Adnan Bey'le yaptıkları gizli görüşmede Abdülmecit Efendi'nin Halife seçilmesi kararını almışlardır 30.

Vahdettin'in firarı üzerine, yeni halifeyi seçmek ve durumu görüşmek için toplanan(18 Kasım 1922) Meclis'te sert tartışmalar çıkmış31, Müdafaa-i Hukuk Grubu Reisi Ali Fuat Paşa ve Başvekil Rauf Bey Meclis'teki millet vekilleri ile görüşerek ileride daha büyük meseleler çıkmaması için seçimin bir an önce yapılması hususunda onları ikna etmeye çalışmışlardır32.Daha önce aralarında Abdülmecit Efendinin seçilmesi kararını alan Rauf Bey, bu kararını Mustafa Kemal

Paşa'ya kabul ettirmiş ancak Abdülmecit Efendi'yi münasip gördükleri halde Meclis'e teklif etmeyeceklerini söylemiştir. Meclis Başkanı'nın teklifi üzerine seçim yapılması kararlaştırılmış, uzun ve şiddetli tartışmalardan sonra Abdülmecit Efendi halife seçilmiştir³³.

c) Lozan Konferansı ve Rauf Bey

Lozan'a gidecek delegelerin belirleneceği günlerde Rauf Bey Başbakan'dır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'ta belirttiğine göre, Rauf Bey, Lozan'a başdelege olarak kendisinin gönderilmesini, İsmet Paşa'nın da yanına yardımcı olarak verilmesini istemektedir. Mustafa Kemal'de Rauf Bey'e, "İsmet Paşa'dan danışman olarak pek az yararlanılabilir. İsmet Paşa başkan olursa kendisinden pek çok yararlanılabileceğine ben de inanıyorum " demiştir³⁴.

Rauf Bey anılarda böyle bir konuşmadan hiç söz etmemektedir. Rauf Bey'e göre; Meclis'teki milletvekillerinin çoğu Lozan'a gidecek heyetin başında kendisinin bulunmasını istemektedirler. Rauf Bey ise "Lozan'a gelecek olan devletlerin murahhas heyetlerine hariciye vekillerinin başkanlık ettiğinden, bizimle aynı şekilde bu işe Hariciye vekilimiz Yusuf Kemal Bey'i memur etmemizi uygun buldum " demektedir.³⁵

Mustafa Kemal Nutuk'ta bu konuya devamlı; "İsmet Paşa'nın da Delegeler Kurulu Başkanlığı yapıp yapmayacağını, bütün bildiklerime karşın bir daha inceledim. Mudanya Konferansı'nı nasıl yönettiğini ayrıntılarıyla anlamaya çalıştım. İsmet Paşa'nın da Delegeler Kurulu başkanlığı yapıp yapmayacağını, bütün bildiklerime karşın bir daha inceledim Mudanya Konferansı'nı nasıl yönettiğini ayrıntılarıyla anlamaya çalıştım. İsmet Paşa'nın Delegeler Kurulu Başkanı olması için, önce Dışişleri Bakanı olmasını uygun gördüm. Bunu sağlamak için doğrudan doğruya Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'e özelve gizli olarak çektiğim kapalı telde kendisinin Dışişleri Bakanlığında çekilmesini ve yerine İsmet Paşa'nın seçilmesine aracı olmasını rica ettim" demektedir³⁸.

Delege seçimi konusunda Şevket Süreyya Aydemir'in görüşleri şöyledir:

"Rauf Bey'in müzakerelerde Türkiye'yi kendisinin temsil etmesi hakkında bir arzu duyup duymadığı konusunda kesin bir belirti yoktur; fakat İsmet Paşa'nın Başmurahtası'nın Meclis'in oy birliğiyle onaylamasına rağmen, Meclis'te önemli bir mebuslar grubunun bu iş için Rauf Bey'i düşündükleri bilinmektedir."³⁹

Suna Kili'nin ise bu konuya bakışı farklıdır. Kili'ye göre ;Rauf

Bey Lozan'a baş delege olarak gitmek istemektedir. Bunun da iki nedeni vardır. Birincisi, daha önce temsilci olarak imzaladığı Mondros Ateşkesi'nin üzerinde bıraktığı kötü görüntüyü ve olumsuz söylentileri kesin bir başarı ile silip atmak, ikinci neden ise, bu konferansta sağlanacak saygınlıktan siyasal yaşamın gelecek günlerinde yararlanmaktır. Görünürdeki neden ise kendisinin vekiller heyeti başkanı olduğundan doğal olarak görevin kendisine verilmesi gerektiğidir.⁴⁰

İsmet Paşa, baş delege seçilmesinden dolayı kürsüye gelerek milletvekillerinin gösterdiği güvene teşekkür eder ve onların bu güvenlerine layık olarak devletin en iyi şartlarla bir barış anlaşması sağlaması için elinden gelen mücadeleyi yapacağını belirtir.⁴¹

İsmet Paşa başkanlığındaki delegeler 13 Kasım'da başlayacak olan konferansa yetişmek üzere yola çıkmışlardır; ancak Lozan'a geldiklerinde konferansın bir hafta geciktiğini öğrendiler. Konferans ancak 20 Kasım 1922 günü açılabilirdi.⁴²

Lozan'da Türkiye'yi temsil edecek delegelerin öne sürecekleri koşulların tümü Dışişleri Başkanlığındaki yetkili uzmanlar tarafından uzun boylu çalışılarak, Meclis'te uzun tartışmalar sonucu ortaya çıkan ve dosyalar halinde hazırlanan meselelerdir. Delegeler önceden tespit edilmiş bu sorunları kabul ettirmeye çalışacaklardır. Eğer tartışılacak konular önceden belirlenmiş konuların dışına taşma eğilimi gösterirse Lozan'daki delegeler kurulu gerektiğinde Ankara'daki hükümetle sürekli temasta bulunacak ve Anadolu'dan aldığı talimatlar doğrultusunda hareket edecektir.

Lozan'da Konferans'a devam ederken Ankara'da Meclis'te zaman zaman gerek görülen lüzum üzerine, gerekse soru önermeleri ile Lozan'da tartışılan konular ve ortaya çıkan geçici ya da kesin olmayan sonuçlar tartışılmakta, Meclis ve kamuoyu bilgilendirilmektedir. İcra Vekilleri Heyeti Başkanı ve Dışişleri Bakan Vekili olarak Rauf Bey, Lozan'daki görüşmelerle ilgili ilk bilgilendirmeyi 29 Kasım 1922'de yapmış ve Lozan'dan aldığı haberler doğrultusunda Meclis'e izahatta bulunmuştur.⁴³ Bu izahatta bulunanlar gelen haberler doğrultusunda sürmüştür. Rauf Bey ikinci olarak da 3 Aralık 1922'de Meclis'e Lozan'daki gelişmeleri, yani Türk temsilcinin öne sürdüğü görüşler karşısında müttefik ve Yunan temsilcilerin ortaya koydukları karşı görüşleri Meclis'e aktarmıştır.⁴⁴ Konferansın 26.gününde Trabzon mebusu Hafız Ahmet ve Saruhan mebusu Avni Beylerin sulh hakkında beyanat istemeleri üzerine Rauf Bey 16 Aralık 1922 tarihinde de Meclis'te gerekli beyanatta bulunmuştur.⁴⁵ Rauf Bey Mecliste yaptığı

bu beyanatlarda zaman zaman kendi görüşlerini de (bunlar ileride İsmet Paşa ile aralarının açılmasına neden olacaktır) ortaya koymaktadır. Bunlar 3 Ocak 1923'te Patrikhanenin Türkiye'de bırakılması⁴⁶, 7 Ocak 1923'te yaptığı konuşmada da İngilizler'in el koyduğu gemileri ya da paralarının alınması ve Yunanlılar'dan Türkiye'de verdikleri zararın, yani savaş tazminatının alınması gerektiğidir⁴⁷.

Lozan Konferansı'nın toplanmasından sonra geçen iki ay boyunca yapılan görüşmelerde sorunların bir kısmı çözülmüş, ancak önemli bir kısmı da geride kalmıştır. Geride kalan bu sorunlar (imtiyaz, kapitülasyon, borçlar, tazminat, kuponlar v.b.) hem Türkiye ve hem de müttefiklerin üzerinde önemle durdukları konulardır. Bu konular üzerinde müttefik devletler hazırladıkları bir barış tasarısını Türk delegasyonuna vererek imzalanmasını söylemişlerdir. Ancak Türk temsilcilerine sunulan kabul edilmesi imkansız bu tasarı imzalanmayınca, 4 Şubat 1923'te Barış konferansı yarıda kesilerek, delegeler ülkelerine dönmeye başlamışlardır.

İsmet Paşa Lozan'da görüşmelerde bulunduğu sıralarda, görüşmelerle ilgili tüm haberleşmeleri İcra Vekilleri Reisi aracılığıyla Mustafa Kemal ile yapmakta ve gerekli talimat ve görüşleri Meclisten Mustafa Kemal aracılığıyla almaktadır.⁴⁸ Bu durumda İsmet Paşa'nın İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'i devre dışı bırakıp doğrudan Mustafa Kemal ile haberleşmesi ileride Rauf Bey ile, İsmet Paşa arasında baş gösterecek hoşnutsuzluk nedenlerinden birisi olacaktır.

İsmet Paşa Lozan'dan ayrılmadan önce İtilaf Devletlerinin Delege Kurulları Lozan'daki Türk temsilci heyetine bir barış taslağı verip bunu kabul etmelerini istemişlerdir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal'e yazdığı mektupla bu durumu bildirmiş, Mustafa Kemal de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'i durumdan haberdar ederek durumu tetkik etmesini, bu şartların kabul edilip edilmemesine karar verilmesini ve verilen kararın kesin olup geriye dönüşü olmadığını belirterek; "kabul etmekle karşı karşıya kalacağımız zararlarla, askeri faaliyete geçmenin sonuçlarını iyice değerlendirip İsmet Paşa'ya bildirmek lazımdır. İsmet Paşa'nın dönmesi halinde verilecek tek bir karar vardır. O da askeri faaliyete geçmektir."⁴⁹ diyerek son kararı Rauf Bey aracılığıyla Meclise havale etmiştir.

Rauf Bey 8 Şubat 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa vasıtasıyla İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta, Meclis'te yapılan görüşmeler neticesinde İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesinin faydalı olacağını belirterek öne sürülen barış taslağının kabul edilemeyeceğini bildirmiştir.⁵⁰

Ankara'dan aldığı dön çağrısına uyan İsmet Paşa 11 Şubat 1923 tarihinde Ankara'ya gelmek üzere Lozan'dan ayrılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta, "15 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresini bizzat açmayı çok önemsediyini, aynı gün İzmir'den ayrılacağından yol üzerinde buluşup Ankara'ya beraber gitmelerini uygun bulmuştur".⁵¹

Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya çektiği ikinci bir telgrafla da İsmet Paşa'dan yolculuğunu, kendisiyle Eskişehir'de buluşmak üzere ayarlamasını ⁵² istemiş ve 18 Şubat 1923 günü Eskişehir'de buluşarak Ankara'ya birlikte gitmişlerdir.

İsmet Paşa'nın Lozan dönüşünde Mustafa Kemal ile Eskişehir'de buluşup Ankara'ya birlikte geldikleri anlaşılınca Ankara kulislerinde ve Meclis içinde kaynaşmalar başlamış ve İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelip Meclis'e bilgi vermeden önce Mustafa Kemal ile buluşup görüşmesi eleştiri konusu olup sakıncalı bulunmuş ve muhalifler bu düşüncelerini Mustafa Kemal'e Rauf Bey aracılığıyla aktarmışlardır.⁵³

Ankara'ya döndükten sonra İsmet Paşa Lozan'da yapılan görüşmeler hakkında 21.2.1923 ve 6.3.1923 tarihleri arasında gizli toplantılarda Meclise bilgi vermiş ve bu süre içinde uzun ve şiddetli tartışmalar yaşanmıştır.⁵⁴ İsmet Paşa bu görüşmelerde Meclisten gelen eleştiriler karşısında Mustafa Kemal'i hep yanında bulmuş ve Atatürk'e "Nedir bu yaptıkları, ne yapacağım ben şimdi ?" sorusu karşısında Atatürk'ten "Canım sen onlara aldırma kendi bildiğini yap" ⁵⁵ yanıtını alarak ikinci kez gideceği Lozan'da takınacağı tavır hakkında da desteğini bulmuştur.

Lozan görüşmelerinin tekrar başlaması üzerine Türk Delegeler Kurulu tekrar Lozan'a gitmiş ve görüşmelere başlamışlardır. Bu ikinci safha İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki gizli çekişmenin iyice su yüzüne çıktığı ve kalıcı kırgınlıkların da başladığı dönem olacaktır. Bu dönemde İsmet Paşa, Rauf Bey'i güvensizlikle suçlayacak, Rauf Bey de İsmet Paşa'yı kendini devre dışı bırakmak ve önemli tavizler vermekle suçlayacaktır.

Rauf Bey hatıralarında , İsmet Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık nedenlerini daha çok İsmet Paşa'ya yüklemektedir. Rauf Bey olayları şöyle anlatmaktadır:

"İsmet Paşa, Lozan'a gidince görüşmeler esnasında ne suretle olursa olsun müşkülata maruz kaldığı zamanlarda Hükümet Reisi olarak benden, mütalaa ve fikir sorar, ben de Vekilarkadaşlarla ve çoğunlukla Mustafa Kemal Paşa görüşerek kendisine takip edeceği hattı hareketi

bildirirdim.Günün birinde İsmet Paşa'nın bir takım mülahazalarla ve belki de orada maruz kaldığı sıkıntılı vaziyetlerin tesiriyle huzursuzluklar göstererek, hükümetle bazı anlaşmazlıklara yol açtığı görüldü.İsmet Paşa bilhassa hükümetten sorduğu şeylere, sıkışık durumda istediği talimata bizim pek geç cevap vererek, kendisini müşkül vaziyete soktuğumuzdan şikayet ediyordu.Bu şikayetlerini bazen doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya yapıyordu.Halbuki ona çektiği telgraflar da - şifre yalnız Hükümet Reisinde bulunduğundan- benden geçiyordu."⁵⁶ diyerek kendilerinin Bakanlar Kurulu olarak olayları yakından izlediklerini ve herhangi bir konuya geç cevap vermelerinin söz konusu olmadığını, ancak o günün koşullarında Avrupa ile değil de kendi ülkesinin içinde bile şehirden şehire haberleşmenin güç yapılabildiğini, o günkü Lozan'la haberleşme hattının sadece Köstence hattı olduğunu ancak o zaman bu hattın İngiliz ve Fransızların elinde olduğundan gecikmenin onlar nedeniyle olduğunu savunmaktadır.

Rauf Bey ile İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlıklar sadece işleyiş yönünde değildir.Hükümet Reisi ile Temsilciler Heyeti Başkanı arasında anlaşmanın sonucu açısından da farklılık vardır.Özellikle sorun olan meseleler şunlardır;

Lozan'a temsilciler gitmeden evvel hazırlanan barış esaslarına göre Yunanlılardan sebep oldukları zararlar için savaş tazminatı alınacaktır.İtilaf devletleri temsilcileri ise savaş tazminatı olarak Karaağaç'ı önermektedirler.İsmet Paşa, Yunan gerçeğini gördüğünden bunu kabul edip bir an önce barış yapılmasını isterken Rauf Bey, barış adına savaş tehlikesine karşın savaş tazminatında diretmektedir.Rauf Bey'e göre Karaağaç'ın önemi olmadığından tazminatdan vazgeçmek istememektedir.

Rauf Bey, Birinci Dünya Savaşı başlarında İngilizlerin el koydukları Osmanlı gemilerinin, bedellerinin alınması konusunda da ısrarla durmaktadır. İsmet Paşa'nın, Karaağaç'a karşılık Yunan tamiratından ve gemi bedellerinden ,barışı bir an önce yapma uğruna, vazgeçmesi teklifine, Rauf Bey hükümet reisi olarak karşı çıkıp gerekirse savaş tehlikesini göze alabilecektir.⁵⁷ Oysa İsmet Paşa'ya göre tamirat meselesinin halledilmesi diğer konuların halledilmesini de kolaylaştıracağından tamirat meselesinden vazgeçilmesi gerektiğini şöyle belirtmektedir."Karaağaç ve çevresi ile ilgili öneriyi kabul ederek Yunan onarım işini aradan çıkarmak zorunluluğu vardır.Yunanlılara para ödetirilemeyeceğini İtilaf devletleri delegeleri söylemektedirler.Bu devletler aradan çekilse bile, bu yüzden çıkabilecek savaşı kazandıktan sonra da para almak için, başlıca zorlama aracı olmadığından ödetme

ilkesinde diretmek çıkmaz bir yoldur.Bu, her ülkede saptanmış ve denenmiştir."⁵⁸

İsmet Paşa, Rauf Bey ile arasında olan anlaşmazlıktan Mustafa Kemal Paşa'ya yakınmakta hatta Rauf Bey'e güvenmediğini ve Mustafa Kemal'in oturmaları ve diğer tartışmaları yakından izlemesini istemektedir.İsmet Paşa'nın 26 Mayıs 1923 tarihli bu telgrafı şöyledir;

"Bakanlar Kurulu Başkanlığına durumla ilgili ayrıntılı rapor sundum. Hükümetle aramızda köklü anlaşmazlık vardır. Uzlaşma olmazsa geri dönmek zorunda ve kararındayım. Raporumun Yüksek Başkanlığınıza ulaştırılmasını açık olarak istedim. Konferans son günlerindedir. Ve durum, geçikmemize hiç elverişli değildir. Yüksek başkanlığınızın bu olağanüstü zamanda genel durumu yakından izlemesini saygı ile dilerim."⁵⁹

İsmet Paşa ve Rauf Bey aralarında gerçekleşen telgraflaşmalarda birbirlerine karşı resmen olmasada toplantılarda gerekse demeçlerinde birbirlerine keskin ve üzücü sözler sarfetmişlerdir. İsmet Paşa, Rauf Bey'e güvensizlik duyarken Rauf Bey İsmet Paşa'yı kendi başına buyruk olmak ve beceriksizlikle suçlamıştır. Bu sinir savaşı kısa bir süre için yatışmış gibi gözükse de borçlar ve imtiyazlar meseleleri görüşülürken sinirler tekrar gerilmiştir.

Rauf Bey'in, İsmet Paşa'ya borçlar ve imtiyazlar meseleleri hakkında bildirdiği görüşlerine karşı İsmet Paşa, Rauf Bey'e 26 Haziran 1923'te şu cevabi telgrafı çekmiştir;

"Kuponlar sorunu çözümlenmeden ayrıcalık hakları sorunlarını ele alamayacağız. Gerçekte sorduğumuz soru, kuponlar sorunu çözümlendikten sonra tutumumuzun ne olacağı konusunda yönerge almak içindi.Hükümet bu konuda susuyor.Konferans görüşmelerinde ona yönergelerle yetinilmeyerek Delegeler Kurulunun bütün davranışlarını en ince ayrıntılarıyla Ankara'dan yönetme istek ve eğilimi,görüşmeleri yurt için en yararlı bir yolda yürütme ve mutlu bir barışa ulaşma gücünden,Delegeler Kurulunu yoksun etmektir.Hükümetçe yeğ görülen bu tutumun,93 seferinin saraydan yönetilmesinden bir ayrılığı yoktur.Bize karşı güvensizlik ve yetersizliğimiz üzerine olan inanç tek düzeli olarak sürüp gittikçe, bizim aracılığımızla barış yapılması düşünülemez

Hükümetin görüşlerini, olduğu gibi İtilaf devletlerine kabul ettirilebileceği kanısında olan yeni bir kurulun ve doğal olarak yüksek kişiliğiniz ile ilgisinden dolayı Maliye Bakanı Beyefendinin doğrudan doğruya sorumluluk yüklenerek konferansa buyurmalarını rica ediyoruz."⁶⁰

İsmet Paşa, bu telgrafıyla Ankara'daki hükümete, yaptıkları ve söylediklerinin Lozan'da çalışmaları aksattığını, işlerine karışılmazsa daha iyi çalışabileceklerini, şayet yaptıkları çalışmaları beğenmiyorsa bu işi daha iyi yapacak kişilerin gönderilmesini aksi takdirde bu kadar müdahale ile çalışmalarına devam edemeyeceklerini belirterek Ankara'ya bir gözdağı vermiştir.

Rauf Bey ile İsmet Paşa arasındaki bu sürtüşme Mustafa Kemal'in araya girip olayları yatıştırmasıyla yumuşamış ve İsmet Paşa'nın çalışmalarına devam etmesini sağlamıştır.

Mustafa Kemal, Rauf Bey'in hatıralarında⁶¹ sözettiği gibi olaylarda özellikle de son olayda İsmet Paşa'yı haksız bulmamış ama tam olarak da yanında yer alarak Rauf Bey'e cephe almamıştır. Fakat gerektiğinde İsmet Paşa ile olan yazışmalarında birbirlerini inciltecek sözler de yazmışlardır.⁶²

İsmet Paşa'nın, 26 Haziran 1923 tarihli telgrafından sonra Rauf Bey'le arası biraz daha açılmıştır. Nihayet 15 Temmuz 1923'de biten Lozan görüşmelerinden sonra, İsmet Paşa Rauf Bey'e Konferans'ın sona erdiğini, sorunların çözümlendiğini bildirmiş ve antlaşmanın imzalanması için yetki istemiştir.⁶³ Ancak üç gün geçtiği halde Rauf Bey'den bir cevap alamayan İsmet Paşa durumdan Mustafa Kemal'i haberdar etmiştir.⁶⁴

Mustafa Kemal 19 Temmuz 1923 tarihli telgrafıyla İsmet Paşa'ya, antlaşmayı imzalamasını bildirmiştir.

d) Başbakanlıktan İstifa

Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923'te Mustafa Kemal'in onayıyla İsmet Paşa tarafından imzalanmıştır. Görüşmelerin sürdüğü günlerde İsmet Paşa ve Rauf Bey arasındaki sert yazışmalar ve Rauf Bey'in zaman zaman devre dışı bırakılması ile Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'yı tutar gibi görünen tavırları Rauf Bey'e Başbakanlıktan istifa kararını verdirmiştir. Rauf Bey İsmet Paşa'ya kutlama telgrafını bile Mustafa Kemal'in ricasıyla çekmiştir.

25 Temmuz 1923 günü Rauf Bey Ali Fuat Paşa ile birlikte Çankaya köşküne giderek Lozan Antlaşmasının imzalanmasından dolayı Mustafa Kemal'i tebrik etmişlerdir. Köşk'te yemek yiyip barış ve parti meselelerini tekrar konuşurlarken Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan partiler üstü kalmasını ve günlük politika çekişmelerinden

uzak durmasını rica etmiştir.⁶⁵ Konuşmalar esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın, İsmet Paşa'nın Lozan'dan yola çıkıp dönmek üzere olduğunu söyleyince Rauf Bey, kendisinin de gideceğini belirterek "Artık barış imzalanmış olduğuna göre Başvekillikten çekilmek ve ikinci meclis toplanıncaya kadar seçim bölgemiz olan Sivas'ta dinlenmek istiyorum" demiştir.⁶⁶

Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa'yı karşılamak isteyip istemediği sorusu üzerine Rauf Bey ;

"Lozan'dan yazdığı telgraflar ve aldığı vaziyet dolayısıyla konuştuğumuz malum. Gerçi onun konuşmaları yalnız beni değil Vekil arkadaşlarımı da hedef edinmiştir ama, ben ne olursa olsun İsmet Paşa ile bir daha yüzyüze gelemem ve artık onunla birlikte imkanı yok çalışmam. Esasen Barış Antlaşmasını imzalamış olduğu gibi tatbikini kendisine bırakmanın uygun olacağı düşüncesindeyim." diyerek İsmet Paşa ile yüzyüze gelmek istemediğini açıkça belirtmiştir.⁶⁷

Rauf Bey 25 Temmuz günü yapılan bu görüşmeden bir gün sonra Vekiller Heyeti Başkanlığından istifasını yazıp Fethi Bey'e, kendisi bildirince Meclis'e vermek üzere bırakmıştır. Rauf Bey'in istifası 4 Ağustos 1923'te Meclis'te okunarak kabul edilmiştir.⁶⁸

Rauf Bey, Milli mücadelenin başından itibaren Mustafa Kemal'in yanında olmuş ancak Mustafa Kemal'in düşüncelerini anlayamamasının ve kabullenememesinin sonucu olarak gittikçe Mustafa Kemal'den uzaklaşmıştır. Sonradan Ankara'ya gelip Milli mücadeleye katılan İsmet Paşa ise Mustafa Kemal'e daha yakındır. Rauf Bey, bu sonuca dayanarak sürekli üstte kalıp yönetimde söz sahibi olmak istemiş ancak sürekli başarısız olmuştur. Bunun sonucunda da ikinci planda kalmıştır. Kendine verilen görevlerde Mustafa Kemal'in onayı olmadan karşıt grubun oylarıyla gelmiş ve bu da onun o grubun içinde olduğunu göstermiştir. Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa tarafını tutar gibi görünmesi de artık Rauf Bey'in Lozan'dan sonra içinde bulunduğu ortamda yapamayacağı ve kendine yeni bir muhit bulma ya da başka bir gruba katılması gerektiği düşüncesine kaymasına neden olmuştur. Rauf Bey'in istifa etmesinin nedenleri bunlar olsa gerekir.

DİPNOTLAR

¹ Rauf Orbay, **Yakın Tarihimiz**, c.III, s.371

² Rauf Orbay, **a.g.e**, s.371

- 3 Rauf Orbay, **a.g.e.**, s.372
- 4 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, İstanbul, 1981, s.435
- 5 Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, İstanbul, 1995, s.419
- 6 Kazım Özalp, **Atatürk'ten Anılar**, Ankara, 1994, s.16
- 7 Feridun Kandemir, **a.g.e.**, s.465
- 8 Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, c.I, İstanbul, 1957, s.28
- 9 Feridun Kandemir, **a.g.e.**, s.65
- 10 Ayfer Özçelik, **Ali Fuat Cebesoy**, İstanbul, 1993, s.266
- 11 Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.400
- 12 Rauf Orbay, **a.g.e.**, s.400
- 13 Feridun Kandemir, **a.g.e.**, s.71
- 14 Rauf Orbay, **a.g.e.**, s.405
- 15 Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.84
- 16 Ayfer Özçelik, **a.g.e.**, s.270; **TBMMZC**, C.23, s.102
- 17 Rauf Orbay, **Yakın Tarihimiz**, C.4, s.18
- 18 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s.447
- 19 **TBMMZC**, C.24, s.269; Ayfer Özçelik, **a.g.e.**, s.272
- 20 **TBMMZC**, C.24, s.285; Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.272
- 21 Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, 1988, s.349
- 22 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s.449
- 23 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C.3, İstanbul, 1972, s.63
- 24 Yılmaz Çetiner, **Son Padişah Vahdettin**, İstanbul, 1993, s.249
- 25 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s.450
- 26 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s.451
- 27 **TBMMZC**, C.24, s.315; Rauf Orbay, **a.g.e.**, s.51
- 28 **TBMMZC**, C.24, s.314

- 29 Cemal Kutay, **Sisli Tarihimiz**, İstanbul, 1976, s.370-371; **TBMM ZC**, C.24, s.562
- 30 Feridun Kandemir, **a.g.e**, s.92
- 31 Ayfer Özçelik, **a.g.e**, s.273
- 32 Rauf Orbay, **a.g.e.**, s.52- Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e**, s.127-133
- 33 **TBMM ZC** cilt 24, s. 564-565
- 34 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e**, s.447
- 35 Rauf Orbay, **a.g.e**, s.52
- 36 Mustafa Kemal Atatürk,**a.g.e.**, s.448
- 37 Rauf Orbay, **a.g.e**, s.53
- 38 **TBMM ZC** cilt 24, s.335
- 39 Şevket Süreyya Aydemir, **a.g.e**, s.122
- 40 Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul, 1995, s.335, K.Özalp, **a.g.e**, s.21
- 41 **TBMM ZC** cilt 24, s.341
- 42 Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, s.46
- 43 **TBMM ZC** cilt 25, s.112-120
- 44 **Tanin**, 3 Aralık 1922
- 45 **Tanin**, 7 Aralık 1922
- 46 **TBMM ZC** cilt 26, s.141-146
- 47 **Tanin**, 7 Ocak 1923
- 48 Bkz. Bilal N. Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar**
- 49 Şimşir, **a.g.e** s.446
- 50 Bilal N. Şimşir, **a.g.e**, s.446
- 51 Bilal N. Şimşir, **a.g.e**, s.469
- 52 Bilal N. Şimşir, **a.g.e**, s.470
- 53 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e**, s.479

- 54 **TBMM GZC**, cilt 3, s.1291
- 55 Necdet Uğur, **İsmet İnönü**, YKY, s.17
- 56 Rauf Orbay, **a.g.e**, s.53
- 57 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e**, s.518, Rauf Orbay, **a.g.e**, s.53
- 58 Ali Naci Karacan, **a.g.e**, s.314
- 59 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e**, s.526
- 60 Rauf Orbay, **a.g.e**, s.53
- 61 Rauf Orbay, **a.g.e**, s.54
- 62 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e**, s.532
- 63 **Tanin**, 15 Temmuz 1923
- 64 Gülsun Bilgehan, **Mevhibe**, İstanbul, 1995, s.148
- 65 Süleyman Ataseven, **Rauf Orbay Biyografisi**, Basılmamış yüksek lisans tezi, s.110-124
- 66 Lord Kinross, **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Ankara 1991, s.436
- 67 Rauf Orbay, **a.g.e**, s.83.
- 68 Ayfer Özçelik, **a.g.e**, s.287